

Bij de foto: Dit is een foto van Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) uit 1935, voor het eerst gepubliceerd in de Nederlandse pers in 1955. Bonhoeffer trad nooit in ons land op, maar werd er na de oorlog beroemd als slachtoffer van het naziregime en als theoloog [lees verder op pag. 3]

nr. 53, december 2020

IN DIT NUMMER:

Naaste verwanten

Brieven uit 1944

Aanwinsten en gebruik

Bavinck-biografie

...adc **etera**

*...adcetera is een gezamenlijke uitgave
van deputaten ADC (GKv) en de
Archiefcommissie (NGK)*

colofon

...adccetera is een
gezamenlijke uitgave
van deputaten
ADC (GKv) en de
Archiefcommissie
(NGK)
Broederweg 16,
8261 GT Kampen.
Telefoon 038-4471730
E-mail info@adckampen.nl
Website www.adckampen.nl
Druk: drukkerij
De Bunschoter,
Bunschoten-
Spakenburg
Ontwerp:
Peter Dees, Zwolle

Ten geleide

Historica Enny de Bruijn schreef in november in het Reformatorisch Dagblad dat ze als kind bij het lezen van oorlogsboeken wel eens dacht dat ze ook wel een oorlog zou willen meemaken. Wie herkent dat niet? Je bent met je gedachten helemaal bij je boek en leeft mee met de personen in het verhaal. En als dat dan nog helden zijn bovendien! Zo herinner ik me nog levendig de spannende autotocht van Jan de Boer, zijn zusje en ouders aan het begin van de oorlog naar Scheveningen in Anne de Vries' Reis door de nacht. Maar ik heb de afgelopen tijd vaker aan de Vrijmaking gedacht, later in de oorlog. Net als toen leefden we dit jaar fysiek geïsoleerd van elkaar. Reizen werd sterk afgeraden, bezoek en bijeenkomsten ontmoedigd en je ging hoogstens naar buiten voor een wandeling of voor de boodschappen, alleen. Het openbare leven lag stil. Net als in de oorlog. Voor het nieuws waren we aangewezen op de kranten, die bol stonden van het corona-nieuws, zoals in 1944 de kolommen gevuld werden met oorlogs-nieuws. Je werd er zat van. Je was op zoek naar nieuwtjes daaromheen: heb jij nog iets van het werk gehoord, heb je nog iemand gesproken bij de winkel? En ook de kerk was ver weg. In de oorlog kon je nog wel naar de kerk gaan

(eigenlijk was dat het enige uitje dat nog restte – daar zag en hoorde je weer eens wat), in de corona-tijd kon dat niet of nauwelijks. Hoe zou het toch eigenlijk gaan met de mensen die je vroeger elke zondag zag zitten, vaak op hun vaste plek? In de oorlog beleefde men ook een afstand tot de kerk. De kerkbode was vanwege papierschaarste verdwenen, de kerkelijke weekbladen verboden, op een enkele na en de krant gaf niet veel nieuws. Hoe zou het toch gaan op de synode, vergaderend achter gesloten deuren? Och, kon je maar eens iemand spreken die wel wat wist. De corona-tijd kan dus de oorlogstijd dichterbij brengen, zoals ook een brief of een foto uit 1944 dat kan. De historische bronnen lagen altijd al voor u op het ADC gereed, maar uw voorstelingsvermogen is nu misschien extra opgescherpt. Reden temeer om ons te bezoeken. Welkom in 2021! ¶

Dit najaar verscheen bij uitgeverij Vuurbaak als nieuw deel in de AD Chartasreeks nummer 36: George Harinck & Hans-Georg Ulrichs (red.), Naaste verwanten. Het gereformeerde protestantisme in Nederland en Duitsland in de twintigste eeuw / Nahe Verwandte. Der reformierte Protestantismus in den Niederlanden und in Deutschland im 20. Jahrhundert.

Naaste verwanten: Bonhoeffer

Deze bundel is het resultaat van een internationale conferentie die twee jaar geleden, met steun van de Theologische Universiteit Kampen, in Wuppertal is gehouden. De bundel bevat zowel Nederlandse als Duitse en Engelstalige bijdragen. Na twee overzichtsuiten over de relatie vanuit beide nationale perspectieven (door Ulrichs en Kees van der Kooi) volgen bijdragen over onder meer de ruim zeventig Duitse studenten die in Kampen theologie studeerden – waaronder de Hitler-aanhanger Gerrit Johannes Herlyn. Naast artikelen over het Duits-Nederlandse verband waarin theologen als H.F. Kohlbrugge, J.H. Gunning jr., W.A. Visser 't Hooft, A.A. van Ruler, J. Moltmann en H.J. Iwand opereerden, zijn er ook artikelen over Nederlands-Duitse samenwerking rond het christelijke dorp-bedrijf Nes Ammin in Israël, waar in Nederland C. Veenhof bij betrokken was. Ook biedt deze bundel een bijdrage over de receptie van de theologie van

Dietrich Bonhoeffer in ons land tot 1955, toen zijn bekende publicatie *Verzet en overgave* voor het eerst in het Nederlands verscheen. Die receptie stelde tijdens Bonhoeffer's leven weinig voor. Hij trad niet op in ons land en zijn in 1937 verschenen andere bekende werk, *Nachfolge* (Navolging), trok geen aandacht. Het werd voor de oorlog in academisch Nederland waarschijnlijk alleen aangeschaft door de bibliotheek van de Theologische Hogeschool te Kampen. Na de oorlog, toen Bonhoeffer bekend werd als slachtoffer van het naziregime, rees zijn ster. Hij werd in hervormde kring, in het bijzonder aan vrijzinnige zijde, ontvangen als een theoloog die de secularisatie positief aanvaardde. Neocalvinistisch gevormde theologen als G.C. Berkouwer en J.J. Buskes tekenden protest aan tegen deze kenschetsen en zagen hem als een orthodoxe theoloog. Zoals bekend loopt deze controverse als een rode draad door de Bonhoeffer-receptie in ons

land, tot aan de huidige tijd. De prijs van de bundel van ruim 400 pag. is € 24,99 (donateurs kunnen het boek via het ADC met 20 % korting bestellen). ¶

De archieven in 2020

In de meeste nummers van de ADC-tera staat een lijstje geacquireerde archieven. Het betreft doorgaans de wat grotere aanwinsten. In de loop van een jaar worden er namelijk ook heel wat kleinere dossiers binnengebracht. Een verzameling speldjes met een afbeelding van de – toen nog – Theologische Hogeschool, een scriptie over een kerkhistorisch onderwerp, een paar foto's van een congres, wat brieven of brochures met bovenlokale betekenis, die iemand toch nog op zolder vond. Het is dit jaar allemaal naar Kampen gestuurd of gebracht. Op het ADC wordt het archiefmateriaal gecontroleerd op de aanwezigheid van papiervisjes of schimmel, ontdaan van plastic en metaal, en zuurvrij verpakt. Vroeg of laat wordt het archief zo nodig geordend en geschoond (dubbele stukken worden bijvoorbeeld vernietigd), en er wordt een plaatsingslijst of inventaris gemaakt. Zo is er dit jaar gewerkt aan de ontsluiting van het archief van de Gereformeerde Bijbelcursus, het archief van de Vrienden van Marburg/*Akademie für Reformatorische Theologie*, het archief van de deputaten Betrekkingen Buitenlandse Kerken, het archief van Jan Clinge Fledderus en het archief van FQI-dispuut Phoenix. De hulp van vrijwilligers is hierbij onmisbaar.

Gelukkig worden de archieven ook geraadpleegd. Dit jaar is er met het oog op een publicatie onderzoek gedaan in de archieven van de hoogleraren Pieter en Detmer Deddens. Diverse persoonsarchieven, archieven van particuliere synoden en het archief van de generale synode zijn gebruikt om de kwestie-Van der Ziel uit de jaren zestig te onderzoeken. Het archief van Vereniging De Wegwijzer is geraadpleegd in het kader van een promotieonderzoek naar de naastenbeweging in de psychiatrie. Voor een promotieonderzoek naar politieke jongerenorganisaties is het archief van de GPV bestudeerd. Er is familieonderzoek gedaan in het archief van studentencorps Fides Quadrant Intellectum. En het archief van K.C. van Spronsen (Rudolf van Reest) is bijvoorbeeld aangevraagd.

Al met al waren er in de perioden eind januari - begin maart en eind mei - eind november 2020 tientallen niet-unieke onderzoekers, die de collectie raadpleegden. Vrijwilligers zijn hierbij niet meegerekend. Slechts 10 procent van de bezoeken werd afgelegd door een vrouw. In het komende jaar zijn heren én dames weer van harte welkom op het ADC. ¶

Presentatie Bavinck-biografie

In corona-tijd konden veel bijeenkomsten niet doorgaan. Voor menig academicus was dit een jaar waarin, afgezien van de Nederlandse inperkingen, ook het buitenland niet werd bezocht voor onderzoek of conferenties. Dit werkte uiteraard belemmerend. Des te verheugender was het, dat de presentatie van de Engelstalige biografie *Bavinck. A critical biography* door de Schotse theoloog James Eglinton op 30 oktober jl. wel doorging. Hoewel de auteur graag naar Kampen was gekomen, waar hij een aantal jaren aan de universiteit heeft gewerkt, mocht hij vanwege corona niet reizen. Eglinton was online aanwezig in de Nieuwe Kerk te Kampen, die door de coronamaatregelen slechts mondjesmaat gevuld mocht zijn. Om deze beperking te ondervangen is de presentatie via YouTube live uitgezonden (en nog steeds raadpleegbaar op <https://www.youtube.com/watch?v=TOdsj-xKBgc>). Elk nadeel heeft zijn voordeel: inmiddels hebben ruim zevenhonderd mensen deze uitzending aangeklikt, veel meer dan er bij de presentatie aanwezig zouden zijn geweest. Drie sprekers reageerden op Eglintons biografie en uitten naast veel lof ook gedachten over Bavinck. Kees van der Kooi (emeritus-hoogleraar dogmatiek aan de Vrije Universiteit – de leerstoel van Bavinck) beklemtoonde dat Bavinck zijn eigen werk niet als het laatste woord beschouwde, maar meende dat de dogmatiek telkens

moet worden heroverwogen in het licht van de eigen tijd. Ten aanzien van het Schriftvraagstuk concludeerde Van der Kooi dat Bavinck daarin te zeer gebonden was geweest aan het moderne denken en een absolute intellectuele legitimatie voor haar autoriteit zocht, in plaats van die in de kerk te zoeken. Hij betreurde ook dat Bavinck in kerkelijke kwesties aan het eind van zijn leven (bv. de kwestie-Netelenbos) wel bestuurlijk leiding trachtte te geven, maar geen theologische leiding bood. Tom-Eric Krijger, als religiehistoricus verbonden aan de Leidse universiteit, besprak de verhouding tussen Bavinck en de moderne theologen. Het beeld is dat de modernen Bavinck geen recht deden, maar dat deden ze volgens Krijger wel. Ze vonden echter dat Bavinck zijn eigen uitgangspunten onvoldoende serieus nam en niet consequent doorreedde, zoals zij deden. Ze zeiden dat uit frustratie, omdat hun richting kwijnende, maar de neocalvinistische richting van Bavinck bloeide. Marinus de Jong, predikant en onderzoeker van de neocalvinistische traditie, beklemtoonde de verwantschap tussen Eglinton en Bavinck, die beiden orthodox en modern willen zijn. Hij preees Eglinton voor het presenteren van Bavinck aan een internationaal publiek, voor zijn nieuwe biografische onderzoeksresultaten (Bavincks langdurige jeugdliefde). Naast vragen bij Eglintons wat negatieve beeld van Kuyper, wees De Jong op de verwantschap van deze biografie met het eerdere biografische werk over Bavinck van R.H. Bremmer, die net als Eglinton werkte in een strikte kerkelijke context en bij Bavinck openheid zocht. De

biografie is bij W.B. Eerdmans in Grand Rapids verschenen en onder meer te verkrijgen via de boekhandel en bol.com.

Aan Bavinck wordt in Kampen in 2021 aandacht geschonken, naar aanleiding van zijn sterfdag honderd jaar geleden. Onder andere zal in het najaar een internationaal congres plaatsvinden, in samenwerking met Edinburgh University en de Vrije Universiteit. ¶

Donatie

Onder dank voor uw donaties in het vorige jaar, verzoeken wij u ook dit jaar weer om een gift over te maken ten bate van het werk op het ADC. Het centrum bekostigt daarvan bijeenkomsten (ook digitale bijeenkomsten kosten geld), boekuitgaven en onderzoeksfaciliteiten. Wie donateur is of wordt ontvangt tweemaal per jaar de nieuwsbrief ADCetera, uitnodigingen voor bijeenkomsten en andere activiteiten en krijgt twintig procent korting op de publicaties in de AD Chartasreeks. Voor volgend jaar staan boeken over de receptie van de theologie van Karl Barth en over predikanten in de Tweede Wereldoorlog op het programma. Vriendelijk verzoeken wij uw giften over te maken op

Rekeningnummer NL15 INGB 0007 7356 94

Ten name van Stichting ondersteuning ADC Kampen.

Bij voorbaat hartelijk dank voor uw steun! ¶

Herdenkingsplaquette 1940-1945

De geplande onthulling van de herdenkingsplaquette voor gevallen uit de kring van de universiteit in april 2020 moest worden uitgesteld. Het is de bedoeling deze onthulling in 2021 te laten plaatsvinden. Tevens zal dan een boek onder redactie van de directeur van het ADC gepresenteerd worden over de vijftien docenten, studenten en alumni die in 1940-1945 door oorlogsomstandigheden het leven hebben gelaten. Inmiddels is wel een boek over de oorlogsslachtoffers van de Vrije Universiteit verschenen (vanwege corona zonder een boekpresentatie). Dit boek is geschreven aan de hand van een sinds 1952 bestaande gedenkplaat aan deze universiteit die negentig namen telt: *Een oorlogsplaquette ontrafeld. Het herdenkingsmoment 1940-1945 van de Vrije Universiteit Amsterdam*, verschenen bij uitgeverij Boom te Amsterdam. ¶

Een abnormaal verzoek in abnormale tijden

Zo typeerde een domineesdochter in de oorlog haar verzoek ten behoeve van haar vader, een emeritus-predikant, die onverwacht uit preken moest maar geen geschikte preekbroek meer

had. Ze had er wat op gevonden. Prof. G.M. den Hartogh, hoogleraar kerkgeschiedenis en kerkrecht in Kampen, had zo ongeveer hetzelfde postuur als haar vader, en misschien wilde hij zijn streepjesbroek wel uitlenen. Daar stond wat tegenover: roggebrood en een kolenbon. Dat was in oorlogstijd geen gekke ruil, zeker niet in 1944 toen er aan van alles en nog wat tekort was. Ze waagde er een brief aan. Zomaar een voorbeeld van een brief uit de verzameling die in de afgelopen jaren op het ADC is gedigitaliseerd: brieven uit gereformeerde archieven uit het jaar van de Vrijmaking 1944. Het was een al langer bestaand idee van de directeur van het ADC om op het microniveau van individuele mensen te kijken hoe deze omgingen met deze kerkscheuring in oorlogstijd. Wat is dan een mooier middel dan brievenonderzoek? Tot nu toe moesten historici het vooral doen met notulen, acta, en analyses c.q. beschrijvingen van de Vrijmaking op landelijk en plaatselijk niveau.

Op dit moment zijn er met behulp van enkele vrijwilligers 2.254 brieven uit archieven van het ADC, het HDC *Centre for Religious History* van de Vrije Universiteit en de Protestantse Theologische Universiteit gedigitaliseerd. Daarvan zijn er 2.209 geclassificeerd met behulp van een uitgekiend analyseschema. In deze onderverdeling zijn kerkelijke onderwerpen opgenomen maar ook thema's die de oorlog zelf betreffen. Bij de kerkelijke thema's gaat het om dogmatische en kerkrechtelijke zaken met expliciete aandacht voor bezwaarschriften en tuchtmaatregelen. Bij de oorlog gaat het om onderwerpen als *Arbeitseinsatz*, repressie

(razzia en concentratiekampen etc.) en voedseltekorten. Al met al is een uniek en omvangrijk databestand ontstaan dat op termijn ter beschikking komt voor onderzoekers en andere belangstellenden, compleet met scans van de originele brieven.

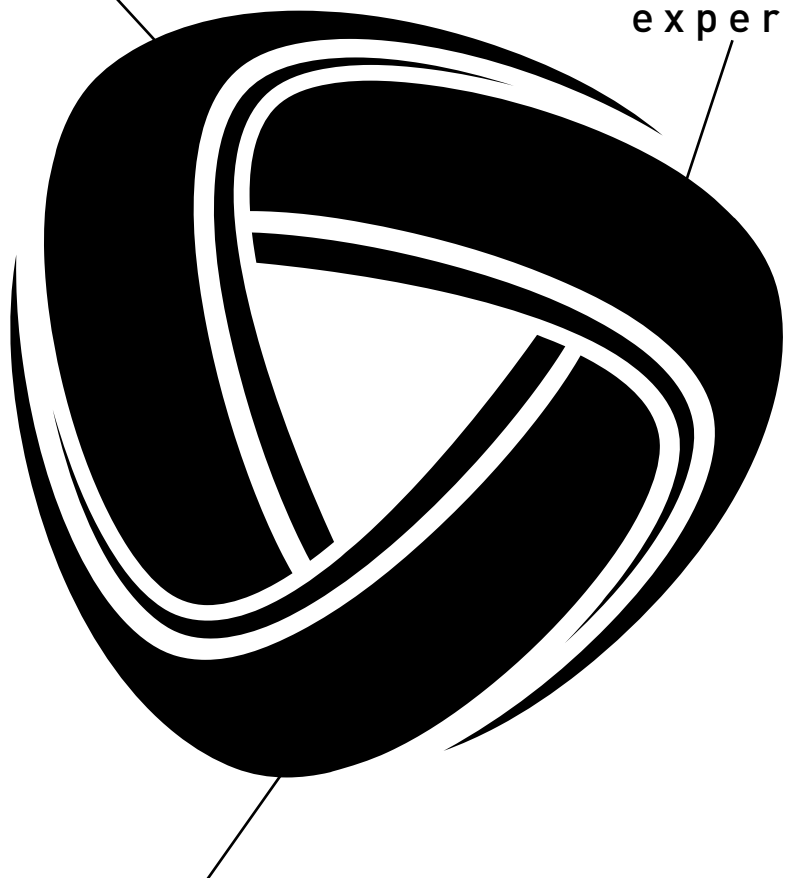
Wat kunnen we hiermee? Theologen en kerkhistorici kunnen onderzoek doen naar wat er lokaal of achter de schermen van de synode gebeurde in de tijd van de Vrijmaking. In brieven vertellen mensen vaak meer dan in de acta en notulen staat vermeld. Boeiend is bijvoorbeeld de vraag of niet-theologen anders schreven over de kerkelijke twisten dan theologen. De geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog kan zijn voordeel doen met de beschreven oorlogservaringen in gereformeerde kring. Wat zeggen ze over het dagelijks leven in die tijd? De brieven kunnen verder in het bijzonder worden gescreend op opmerkingen over de positie van de Joden, zoals bijvoorbeeld in de theologische discussies. Taalkundigen kunnen op hun beurt nagaan in hoeverre het gebruikte Nederlands in de afgelopen driekwart eeuw is veranderd. Ook een vergelijkende studie is denkbaar met behulp van brievencollecties uit andere kerkelijke of levensbeschouwelijke kring (christelijk-gereformeerden, hervormden, rooms-katholieken, socialisten, etc.; denk hier aan collecties van instellingen als het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) in Nijmegen en het Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies (NIOD) te Amsterdam). Al met al mag deze collectie een goudmijn heten voor verschillende disciplines. ¶

Aanwinsten

archieff J. Cnossen
archieff J. Oosterhoff
(kerkstrijd Emmeloord 1967-1970)
archieff C. Trimp
aanvulling archieff K. Schilder
aanvulling archieff W.G. de Vries
archieff A.W. Wymenga
archieff FQI-dispuut NSjF

Uw doel
Uw wens

Onze
expertise

Het resultaat
hoogwaardige communicatie

DE BUNSCHOTER
SAMEN COMMUNICEREN